

ASALET
YAYINLARI

Yayın No	132
ISBN	978-625-5637-57-4
Kitabın Adı	Harun Reşid: Hayatı ve Dönemi
Yazar	Dr. Fahrettin Bektaşoğlu
Gen. Yay. Yönetmeni	Recep Songül
Tasarım Ofisi	AsaletAjans ajans@asaletyayinlari.com.tr
Sayfa Düzeni	Furkan Çevik
Kapak	Yunus Karaaslan
Baskı	1. Baskı, İstanbul, Haziran 2026
Baskı & Cilt	Step Ajans Matbaa Ltd. Şti. Sertifika No: 45522 Göztepe Mh. Bosna Cd. No: 11 Bağcılar/İSTANBUL
Yayın	Asalet Eğitim Danışmanlık Yayın Hizmetleri İç ve Dış Ticaret Sertifika No: 40687 Balabanağa Mh. Büyük Reşit Paşa Cd. Yümnî İş Hanı, 16B/16 Vezneciler, Fatih/İSTANBUL 0212 511 85 47 www.asaletyayinlari.com.tr asalet@asaletyayinlari.com.tr

© 2026 Asalet Yayınları

Her hakkı mahfuzdur. Kaynak göstermek suretiyle kısa alıntılar hariç, yayıncının izni olmaksızın yayınlanamaz; görsel, işitsel ve elektronik ortamlarda kopyalanamaz ve çoğaltılamaz.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	19
--------------	----

GİRİŞ

I. Abbâsî Devleti'nin Kuruluşu	21
A. Abbâsî Hilafetinin Safhaları	23
B. Bağdat Abbâsî Halifeleri ve Hilafet Dönemleri	24
II. Harun Reşid'den Önceki Halifelerin ve Dönemlerinin Genel Değerlendirilmesi	25
A. Seffâh Dönemi (H. 132-136/M. 749-754)	25
B. Mansûr Dönemi (H. 136-158/M. 754-775)	28
C. Mehdî Dönemi (H. 158-169/M. 775-785)	32
D. Hâdî Dönemi (H. 169-170/M. 785-786)	35

BİRİNCİ BÖLÜM

HARUN REŞİD'İN HAYATI, YETİŞMESİ VE KİŞİLİĞİ

A. HAYATI	37
1. Adı, Soy, Künye ve Lakabı	37
2. Doğum Tarihi ve Yeri	37
3. Fiziksel Özellikleri	38
4. Babası	38
5. Annesi	39
6. Dedeleri	41
7. Babaannesi	41
8. Halası	41
9. Dayısı	41
10. Amcaları	42
a. Cafer b. Ebû Cafer Mansûr (Büyük Cafer)	42
b. Cafer b. Ebû Cafer Mansûr (Küçük Cafer)	42
c. İsa b. Ebû Cafer Mansûr	42
d. Kâsım	43
e. Salih b. Ebû Cafer Mansûr (Salih el-Miskîn)	43
f. Süleyman b. Ebû Cafer Mansûr	43
g. Yakub b. Ebû Cafer Mansûr	43
11. Kardeşleri	43
Erkek Kardeşleri	43
a. Ali b. Mehdî	43
b. İbrahim b. Mehdî	44

c. İsa b. Mehdî	44
d. İshak b. Mehdî	45
e. Mansûr b. Mehdî	45
f. Musa b. Mehdî (Hâdi)	45
g. Ubeydullah b. Mehdî	45
h. Yakub b. Mehdî	46
Kız Kardeşleri	46
a. Abbâse	46
b. Âliye	47
c. Bânûka	47
d. Esmâ	47
e. Süleyme	47
f. Uleyye	48
Süt Kardeşleri	49
12. Kayınbiraderi	50
13. Eşleri	50
a. Abbâse bnt. Süleyman b. Ebî Cafer Mansûr	51
b. Azîze bnt. Ğitrîf	51
c. Osmaniye Cüreşkiye	51
d. Ümmü Muhammed bnt. Sâlih Miskîn	51
e. Zübeyde	51
14. Cariyeleri	57
a. Emetü'l-Aziz	57
b. Ğâdir	57
c. Hîlâne	57
d. Mârîde	58
e. Merâcil	58
f. Mücîbe	59
g. Sihr	59
h. Zâtü'l-Hâl	59
15. Çocukları	59
a. Erkek Çocukları	60
b. Kız Çocukları	69
16. Hârûn Reşîd'in Hastalığı	70
17. Ölümü	72
B. YETİŞMESİ	77
1. Çocukluğu	77
2. Eğitimi	78
3. Valiliğe Tayini	81
4. Evliliği	81

6. Veliahtlığının Kararlaştırılması ve "Reşîd" Lakabını Alması	84
7. Ağabeyi Hâdi'nin Veliahtlık ve Halifelîği Karşısında Reşîd'in Durumu	84
8. Hâdi'nin Reşîd'i Hilafetten Uzaklaştırma Çabaları	85
9. Hâdi'nin Ölümü ve Hârûn Reşîd'in Halife Olması	87
C. KİŞİLİĞİ	90
1. Allah Korkusuna Sahip Olması.....	92
2. Hz. Peygamber'e (s.a.s.) Saygısı.....	93
3. Dinî Konularda Lâübalilikten Hoşlanmaması	93
4. İbadete Önem Vermesi	95
5. Sık Sık Hacca Gitmesi.....	96
6. Savaşa Çıkmaktan Hoşlanması.....	97
7. Vaaz ve Nasihatten Hoşlanması	98
8. Alçakgönüllülüğü.....	101
9. İstişareye Önem Vermesi.....	101
11. Halkla Olan İlişkileri	102
12. Asayîşi ve Saltanatını Korumaya Olan Düşkünlüğü	103
13. Adalet ve Merhameti.....	104
13. Cömertliği	106
14. Bir Hutbesi ve Bazı Güzel Sözleri.....	109
15. Kincilik ve Kaprisliliği	110
16. Adıyla Çağrılmaktan Hoşlanmaması.....	111
17. Ne Tür İçki Kullandığı	111
18. Hilafet'in Kendi Soyundan Devamı	116
19. Öldüğünde Bıraktığı Miras.....	116
20. İlk Defa Bir Uzunluk Ölçüsü İcat Etmesi	116
21. Büyük ve Ünlü Bir Halife Olması	116
22. Reşîd'in Değerlendirilmesi.....	118
D. REŞİD'İN HAYATINI KÖTÜLEME ÇABALARI.....	120

İKİNCİ BÖLÜM

HARUN REŞİD DÖNEMİNİN BELLİ BAŞLI OLAYLARI

HARUN REŞİD DÖNEMİNE GENEL BİR BAKIŞ	129
1. Abbâsî Devleti'nin Toprak Genişliği İtibariyle "İmparatorluk" Kelimesiyle İfade Edilmeye Başlanması.....	129
2. Abbâsîler'in En Parlak Dönemi Olması.....	130
A. VELİAHTLIK PROBLEMİ.....	136
1. Reşîd'in Oğullarını Yetiştirmesi	137
2. Reşîd'in, Oğullarını Veliaht İlan Etmesi	140
a. Muhammed Emin'in Veliahtlığı	140

b. Abdullah Me'mûn'un Velihtlığı.....	142
c. Kâsım Mü'temen'in Velihtlığı	145
d. Reşîd'in Oğullarının Velihtlıklarını Belgelemesi.....	146
B. İÇ KARIŞIKLIKLAR VE İSYANLAR	149
1. Hâricîler'in İsyancıları	150
a. Cezîre'deki İsyancılar.....	150
b. Horasan'daki İsyancılar	153
c. Suriye'de Ebû'n-Nidâ İsyancı	155
d. Irak'taki İsyancılar	155
e. Cürcan'da Muhammir İsyancı	156
f. Bâce'de İbâziyye İsyancı.....	156
g. Sicistan'da Husayn İsyancı	157
h. Seyf İsyancı	157
2. Talibîler'in İsyancıları	157
a. Hârûn Reşîd'in Ehl-i Beyt'e ve Hz. Ali Soyuna Saygısı.....	158
b. Reşîd'in Tâlibîlere Karşı Tavrını Değiştirmesi	159
c. Bazı Tâlibîlerin Cezalandırılması	160
d. Tâlibî İsyancıları	162
3. Zındıklık Hareketleri	164
Hurremîler'in İsyancı	166
4. Suriye'deki Karışıklıklar	167
5. Mâverâünnehir'de Râfi' B. Leys İsyancı	171
6. Horasan'da Ebû'l-Hasîb İsyancı	174
7. Cezîre'deki İsyancılar	174
8. Ermîniye'deki İsyancılar	175
9. Mısır'daki Karışıklıklar	176
10. Yemen'de İsyancı	178
11. Azerbaycan'daki Karışıklıklar.....	178
12. Diğer Rahatsızlıklar.....	179
C. DIŞ OLAYLAR.....	179
1. Bizansla Olan İlişkiler.....	179
a. Abbâsî-Bizans İlişkilerinin Mahiyeti	179
b. Reşîd'in Bizans Seferlerine Verdiği Önem.....	181
c. Yaz ve Kış Seferleri / Savâif ve Şevâtî.....	182
d. Abbâsî-Bizans Savaşları	186
e. Deniz Savaşları.....	191
f. Bizans ile Abbâsîler Arasında Esir Kurtarma İşlemleri	192
2. İdrîsîler Devleti'nin Kurulması	193
3. Ağlebîler Devleti'nin Kurulması	196
4. Hazarlarla Olan İlişkiler	197

İÇİNDEKİLER

5. Franklarla (Avrupalılarla) İlişkiler.....	200
6. Taberistan İle Olan İlişkiler	205
7. Deylemîler'le İlişkiler	207
8. Çin'le Olan İlişkiler	208
D. BERMEKÎLER'İN CEZALANDIRILMASI	208
1. Bermekîler'in Kimliği	208
2. Cafer Bermekî'nin Öldürtülmesi.....	211
3. Bermekîler'in Cezalandırılmasının Sebepleri	214
a. Cafer Bermekî-Abbâse İlişkisi.....	214
b. Yahya b. Abdullah'ın Serbest Bırakılması.....	221
c. Kıskaçlık	223
d. Fazl b. Rebî'nin Düşmanlığı	223
e. Zındıklık	225
f. Bermekîler'in Yönetimi Ele Geçirmeleri ve İdarede Bağımsız Hareketleri.....	226
4. Cezalandırılma Sebeplerinin Değerlendirilmesi	232
5. Bermekîler ve Sonrasının Değerlendirilmesi	238
E. ZAMANIN TABİÎ OLAYLARI	241

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÖNEMİN MERKEZ VE TAŞRA TEŞKİLÂTI İLE BELLİ BAŞLI MÜESSESELERİ

A. EYALETLERİN YÖNETİMİ VE VALİLER	243
1. Abbâsîler'de Devlet Yönetiminin Dayandığı Esaslar	243
a. Devlet Yönetiminde Halifenin ve Merkezî Hükûmetin Yeri	243
b. Halifelik Sembolleri	245
c. Eyaletlerin Yönetimi	253
2. Başlıca Eyaletler	256
3. Dönemin Valileri	258
İfrîkiyye Valileri.....	258
Trablusgarp Valileri.....	261
Tunus Valileri.....	261
Mısır Valileri	262
Suriye Valileri	268
Filistin Valileri	270
Mekke Valileri.....	270
Medine Valileri	271
Yemen Valileri.....	272
Basma Valileri.....	273
Uman (Umman) Valileri	274

Irak Valileri	274
Kûfe Valileri	274
Cezîre Valileri	275
Musul Valileri	276
Rakka Valisi	277
Nusaybin Valisi	277
Azerbaycan Valileri	277
Cibâl Valileri	277
Hemedan Valileri	277
Reyy Valileri	278
Kirman Valisi	278
Sind Valileri	278
Sicistan Valileri	280
Horasan Valileri	280
Herat Valisi	284
Bûşenc Valisi	284
Kûmis Valileri	284
Taberistan Valileri	285
Dünbâvend Valileri	285
Cürcan Valileri	285
Ermîniye Valileri	286
Semer kand Valisi	288
B. DÎVANLAR	288
1. Dîvan'ın Tanımı ve Fonksiyonu	288
2. Bu Dönemdeki Dîvanlar	289
a. Dîvânü'l-Harâc	290
b. Dîvânü'l-Berîd	301
c. Dîvânü'l-Ahdâs ve Ş-Şurta	304
d. Dîvânü'r-Resâil	309
e. Dîvânü'n-Nazar fi'l-Mezâlim	313
f. Dîvânü'z-Zimâm	315
g. Dîvânü'l-Cünd	315
h. Dîvânü Zimâmî'n-Nafakât	316
ı. Dîvânü'l-Atâ'	316
i. Dîvânü'l-Mevâlî ve'l-Ğılmân	316
j. Dîvânü't-Tirâz	316
k. Dîvânü'n-Nâfî'a	317
C. VEZİRLİK	317
1. Bu Dönemdeki Vezirlik Müessesesi	317
2. Harun Reşid'in Vezirleri	320

İÇİNDEKİLER

a. Yahya b. Halid b. Bermek	320
b. Fazl b. Yahya b. Halid b. Bermek	322
c. Cafer b. Yahya b. Halid b. Bermek	324
d. Fazl b. Rebî' b. Yunus	327
D. HÂCIPLİK.....	327
1. Hâcipliğin Tanımı	327
2. Zamanın Protokol Kuralları.....	329
3. Harun Reşid'in Hâcipleri	330
E. KADILIK.....	330
1. Bu Dönemdeki Kadı ve Kadılığın Durumu.....	330
a. Kadı'da Aranan Meziyetler	332
b. Kadı'nın Maaşı.....	332
c. Kadı'nın Kıyafeti.....	332
d. Harun Reşid'in Kadılarla İlişkileri	333
2. Kâdilkudâtlığın Kuruluşu.....	334
3. Zamanın Kâdilkudât, Kadı, Müftü ve Fakihleri.....	334
a. Kâdilkudâtlar.....	334
b. Kadılar	339
Medâin Kadısı.....	342
c. Müftüler.....	347
d. Fakihler	348
F. ORDU VE DONANMA	349
1. Ordu	349
a. Askerî Teşkilat.....	349
b. Ribat Yapımı.....	354
c. Avâsım ve Suğûr.....	354
d. Dönemin İleri Gelen Komutanları.....	359
2. Donanma.....	361
G. HAC EMİRLİĞİ.....	363
1. Hac Alayı	363
2. Hac Emîrleri.....	363
3. Reşid'in Hac Emîrliği	364

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BAĞDAT, SARAY VE ZAMANIN İLMÎ, FİKRÎ, EDEBÎ VE SANATSAL ETKİNLİKLERİ

A. BAĞDAT	367
1. Hilafet Merkezi Olarak Bağdat	367
2. Ticaret Merkezi Olarak Bağdat.....	367
3. Taşımacılık Merkezi Olarak Bağdat.....	368

4. Bağdat Köprüleri	369
5. Doğu Bağdat	370
6. Reşid'in Rakka'da İkameti	370
7. Bağdat'ın Nüfusu	371
8. Bağdat'taki Azınlıklar	371
9. Bağdat'ın Eriştiği Medeniyet Düzeyi	372
10. Bağdat'taki Mezarlıklar	373
11. Bağdat Hakkında Söylenenler	373
B. SARAY	375
1. Kasru'l-Huld	376
2. Kasru'z-Zeheb	377
3. Reşid'in Yazlık Köşk ve Sarayı	378
Bâkırdâ ve Bâzebdâ	378
Kasru's-Selâm	378
4. Diğer Saraylar	379
Dâru'l-Karâr	379
Rusâfe Sarayı	379
Caferî Sarayı	379
Hârûnî Sarayı	379
5. Bilim ve Sanat Merkezi Olarak Saray	380
6. Kabul Salonu, Sarayın Mefrûşâtı, Alay ve Merasimler	381
C. İLMÎ VE FİKRÎ ALANDAKİ ETKİNLİKLER	382
1. İlmî-Edebî Toplantı ve Faaliyetler	382
2. Reşid'in İlme ve İlim Adamlarına Verdiği Değer	383
3. Reşid Zamanında Tıp	388
a. Tıp Eğitimi	388
b. İslâm'da İlk Hastane'nin Kuruluşu	389
c. Reşid'in Meşhur Doktorları	389
4. Astroloji	393
5. Fikir ve Düşünce Alanındaki Uyanışlar	394
6. Beytü'l-Hikme'nin Kuruluşu ve İlk Tercümeler	395
D. EDEBİYAT	398
1. Şiir	398
a. Bu Dönem Şiirinin Genel Karakteri	398
b. Reşid'in Şiire ve Şairlere Olan Yakınlığı	399
c. Zamanın İleri Gelen Şairleri	400
2. Kelîle ve Dimne	410
3. Binbir Gece Masalları	410
E. GÜZEL SANATLAR	415
1. Mimarî	415

İÇİNDEKİLER

Bağdat'ın Mimarî Yapısı	416
2. Mûsiki.....	417
a. Şarkıcıların Derecelendirilmesi.....	418
b. Reşid'in Mûsikiye ve Sanatçılara Verdiği Değer	420
c. Zamanın İleri Gelen Şarkıcıları	420
3. Mizah.....	429
a. Saz Sanatçıları	430
b. Harun Reşid'in Nedimleri	431

BEŞİNCİ BÖLÜM

TOPLUM HAYATI VE BU DÖNEMDE YAŞAMIŞ MEŞHUR ŞAHSİYETLER

A. TOPLUM HAYATI	433
1. Şehir ve Köylerin Yapısı ve Halk Tabakaları	433
Şehirler	434
Köyler	434
Halk Tabakaları	434
2. Halkın Etnik ve Dinî Yapısı	436
3. Ev Hayatı	436
a. Kadınların Toplumdaki Yeri.....	436
b. Kadınların Giyim-Kuşam ve Ziyetleri.....	437
c. Erkeklerin Giyim-Kuşamları	438
d. Giyim-Kuşamdaki İhtişam ve İsrâf	442
e. Evlerin Tefrişatı	444
f. Yiyecek-İçecek ve Tatlılar.....	444
g. Yiyecek ve Kap-Kacaktaki İhtişam ve İsrâf.....	445
h. Harun Reşid'in Yeme-İçmesi	447
ı. İçki-Eğlence Meclisleri ve Genel Ahlâk	447
i. Âdet, Gelenek ve Görenekler	449
4. Spor ve Eğlenme-Oyalanma Yolları.....	449
a. Kapalı Salon Oyunları.....	450
b. Açık Hava Spor ve Oyunları	451
c. Nehir Gezintisi Yapmak	455
d. Hikâye Dinlemek	455
5. Köle ve Cariyeler.....	455
a. Erkek Hizmetçi ve Köleler.....	455
b. Cariyeler.....	457
6. Zimmîler	459
a. Cizye Vergisi	460

b. Zimmîlere Hoşgörülü Davranılması.....	461
c. Hristiyan Halkın Sert Muamele Görmeye Başlaması.....	463
7. Ekonomik Hayat.....	465
a. Tarım	465
b. Ticaret	467
c. Sanayi	469
B. BU DÖNEMDE YAŞAMIŞ MEŞHURLAR	472
Abdullah b. Abdülaziz Umerî.....	473
Abdullah b. İdris Evdî.....	473
Abdullah b. Lehîa.....	474
Abdullah b. Mübarek	474
Abdurrahman b. Kâsım Utekî.....	476
Abdurrahman b. Muâviye	476
Âfiyeh b. Yezîd	476
Ahfeş	477
Ahmed b. Hanbel	477
Amr b. Ubeyd	477
Behlûl Mecnûn	477
Bısr b. Ğiyâs.....	481
Bısr-i Hâfî	482
Bısr b. Mansûr	482
Bısr b. Mufaddal	482
Bısr b. Mu'temir.....	482
Câbîr b. Hayyân.....	483
Cafer Tayâlisî	483
Cerir b. Abdülhamid	483
Ebu Bekr b. Ayyâş.....	483
Ebû İshâk Fezârî.....	484
Esed b. Amr Becelî	484
Esmâî	485
Ferrâ	486
Fudayl b. İyâz	487
Hafs b. Süleyman.....	488
Halîl b. Ahmed	488
Hammâd b. Ebî Hanîfe.....	490
Hammâd B. Zeyd	490
Hasen b. Kahtabe	490
Heysem b. Adiyy.....	490
Hişâm b. Abdurrahman	491
Hişâm b. Hakem	491

İÇİNDEKİLER

Hüseyim b. Beşîr	491
İbnü Herme.....	492
İbnü's-Semmâk	492
İbrahim Nazzam	493
Kisâî	493
Leys b. Sa'd.....	494
Mâlik b. Enes	495
Ma'mer b. Müsennâ.....	497
Ma'rûf Kerhi.....	497
Muâfâ b. İmrân	497
Muğîre b. Abdurrahman	498
Muhamed b. Huseyn Massîsî.....	498
Muhammed b. Hüzeyl Allâf	498
Musa Kâzım	498
Mu'temir b. Süleyman	499
Müslim b. Hâlid Zencî.....	499
Nefîse.....	499
Nuaym b. Meysere	500
Râbia Adeviyye	500
Sa'dûn Mecnûn	500
Salih b. Bîşr Mürrî	501
Sîbeyh	501
Süfyân b. Uyeyne	502
Şâfiî	502
Vâkîdî	504
Yahya b. Maîn	505
Yahya b. Sellâm.....	505
Yezîd b. Zürey'	505
Yûnus b. Habîb	506
SONUÇ.....	507
KAYNAKLAR	511
EKLER	521

GİRİŞ

I. Abbâsî Devleti'nin Kuruluşu

Abbâsîler'in iktidara geliş şeklini özetle anlatmak gerekirse şunlar söylenebilir:

Bazı tarihçilere göre Arapların Suriye, Irak, İran ve diğer yerleri ele geçirmeleri, İslâm dinini yayma gayretinden çok, fetihlerden faydalanmak amacıyla olmuştur. Bu tarihçilere göre Araplar, fethedilen toprakları ve buralarda yaşayan insanları istismar etmekten âdetâ zevk almışlardır. Asker, efendi ve idareci sıfatlarıyla yerli halka aşağılayıcı bir gözle bakmışlardır. Mağlup edilmiş olan yerli halklar, İslâm dinini kabul etmelerine rağmen fatih Araplar nazarında köle (mevali) olmaktan öteye geçememişlerdir. Hâlbuki Müslüman olarak onların da aynı haklara sahip olmaları gerekirdi.

Bu yeni Müslümanlar, kültür itibarıyla Araplardan üstündüler. Bu husus ayrıca bir huzursuzluk konusu olmakta idi. Ancak Emevîler'in bu yeni Müslümanlara tepeden bakıp onları küçük görmeleri için makul bir sebep yoktu. Bu davranışların sonucu olarak, Emevîler aleyhine gelişen cereyanlar kuvvetlendi. Diğer taraftan Müslümanlar arasında, bir kurtarıcının gelerek zamanın muzdarip insanlarını kurtaracağı fikri doğmaya başladı. Zaten Emevîler'in iktidara gelişinden itibaren Şîî taraftarlar harekete geçmişler ve Ali'nin soyu lehinde propagandaya başlamışlardı. İşte bu sıralarda, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) amcası Abbas'ın soyundan gelenler, Ali taraftarlarının bu propagandalarından faydalanma arzusu ile ortaya çıkmışlar ve bunun için en elverişli bölge olarak Hırsan'ı seçmişlerdi. Zira bölge halkı, Müslüman olduğu halde Emevîler'ce mevali muamelesi görüyorlardı. Emevîler'e karşı mücadelede önemli bir yer almak isteyen Abbasoğulları, başarıları için, kuvvetli bir propaganda gerçekleştirebilecek Şîîlerin desteğine muhtaç olduklarını biliyorlardı. Bu sırada Şîîler'in iki kolundan biri Hâşimiyye olup, Hz. Ali'nin ikinci hanımı el-Hanefiye'den olan Muhammed b. Hanefiye'nin oğlu İmam Ebû Hâşim'e bağlı idi ve Abbasoğulları ile de işbirliği halindeydiler.

Ebû Hâşim (ö. H. 98 / M. 716) ölmeden bütün irsî haklarını, Abbasoğullarının lideri Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'a devretmişti.

Ömer b. Abdülaziz'in ölümünden sonra propagandacılar tüccar kılığında İslâm dünyasının dört bir tarafına dağılmışlar ve özellikle Horasan bölgesinde büyük başarılar kazanmışlardır. Bu bölgedeki faaliyetler, zamanın Horasan valisi tarafından Halife Mervan'a bildirilmiş, hatta 2.000 civarında insanın, Abbasoğulları'nın çok güvendiği Ebû Müslim'e bağlılık yemini ettiği belirtilerek takviye istenmiştir. Nihayet Ebû Müslim, M. 747'de Merv yakınlarında Emevîler'e karşı isyan hareketini başlatmıştır.

Abbasoğulları'nın lideri Muhammed b. Ali'nin üç oğlu vardı: İbrahim, Ebü'l-Abbas (Seffâh) ve Ebû Cafer (Mansûr). İsyân başlayınca Mervan, bu üç kardeşten sadece İbrahim'i yakalatabilmiş ve öldürtmüştür. Diğerleri kaçarak Kûfe'ye sığınmışlardır. Ebû Müslim bir ay içinde Merv ve Kûfe'yi işgal ve zapt etmiştir. Daha sonra H. 132¹/M. 749'da, Ebü'l-Abbas, Emevîler'e karşı zafer kazanmış, Kûfe'nin büyük camiinde Halife ilan edilerek kendisine biat edilmiştir. Böylece ilk Abbâsî halifesi iktidara getirilmiş oluyordu.

Emevîler'in ortadan kaldırılmasıyla, İslâm tarihinde gerçek manada Arap devleti yapısı son bulmuş ve "Abbâsîler" adı altında daha çok Arap olmayan Müslümanların hâkim olduğu yeni bir devir başlamış oldu. Şiîler'in intikamı alınmış, mevâlî halk hürriyete kavuşmuş, özellikle İranlılara devlet idaresinde önemli mevkiler verilmiştir. Bundan sonra Arap aristokrasisinin yerini, başka ırklara mensup bir subaylar hiyerarşisi almış ve Emevîler devrinde görülen, Arap olmayan Müslümanlara karşı güdülen ırkçılık politikası son bulmuştur.²

Hilafetin Hâşimî Emevî soyundan, yine Hâşimî Abbâsî koluna geçmesi ve Şam'ın İslâm İmparatorluğu'nun merkezi olmaktan çıkması da bu değişimin diğer önemli bir neticesidir.³

Abbâsî hilafeti, H. 132 (M. 749)'den H. 656 (M. 1258)'ya kadar 524 yıl süreyle devam etmiştir. Sonra Tatarlar (Moğollar) İslâm dünyasının üzerine yürüyerek, Halife ile birlikte pek çok yakını öldürmüşler, böylece Abbâsî hilafetinin sona erdiğini ilan etmişlerdir.⁴

¹ 3 Rebiülevvel (20 Ekim). Ahmed Şelebî, *Mevsû'atü't-Târihu'l-İslâmî ve'l-Hadâratü'l-İslâmiyye*, Kahire 1974, C III, s. 63.

² Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1971, s. 34-37. Ayr. Bk. Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi Emevîler-Abbâsîler*, Ankara 1979, s. 82-87.

³ Üçok, *age*, s. 89.

⁴ Şelebî, *Mevsû'at*, C III, s. 19.

A. Abbâsî Hilafetinin Safhaları

Tarihçilerin Abbâsî hilafetini birkaç döneme ayırdığına dikkat çeken Şelebî, bu hanedanı üç safha halinde değerlendirmektedir:

I. Dönem (H. 132-232/M. 749-847): Bu dönemde otorite halifelerin elindeydi. Halife'nin otoritesi, Endülüs dışındaki bütün İslâm ülkelerini kapsıyordu.

II. Dönem (H. 232-590/M. 847-1194): Bu dönemde siyasî güç halifelerin elinden çıkarak sırasıyla Türklere, Büveyhîlere ve Selçuklulara geçmiştir.

III. Dönem (H. 590-656/M. 1194-1258): Bu dönemde güç halifelerin eline geçmiş fakat bu nüfuz sadece Bağdat ve çevresinde geçerli olmuştur.⁵

Ancak Abbâsîler devrini esas itibarıyla iki bölüm hâlinde incelemek mümkündür. Bu ayırım, hadiselerin mahiyetine uygun olduğu gibi, meseleyi ele almayı da kolaylaştırmaktadır.

Birinci devir,⁶ M. 749'dan 847 tarihine kadar devam eder. Mansûr, Mehdî, Harun Reşid, Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık gibi halifeler devrini içine alan bu safha, gerek Abbâsî gerekse İslâm tarihinin altın devri⁷ sayılır.

M. 847'den sonra başlayan ve Abbâsîlerin 1258'de yıkılışına kadar devam eden ikinci safha ise; kısmen eski kültürün muhafazası, merkezî otoritenin gittikçe zayıflaması ve İslâm İmparatorluğu'nun merkezden uzak birçok köşesinde, yeni birtakım hükümdarlık sülâlelerinin ortaya çıkmasıyla karakterize edilebilir.⁸

Taberî Tarihi'nin muhakkiki Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim'in de belirttiği gibi, Abbâsîlerin I. Dönemi içinde yer alan ve Mansûr ile Mu'tasım arasında geçen yaklaşık bir asırlık (h. 136-227/m. 754-842) zaman, Abbâsî halifelerinin en meşhurları -Mansûr, Mehdî, Hâdi, Harun Reşid, Emin, Me'mûn ve Mu'tasım- ile ilgili pek çok olayı içermektedir. Gerçekten de dönemlerinde meydana gelen önemli tarihî hadiselerden dolayı bu halifelere dair araştırmalar ayrı bir değer taşımaktadır: Ebû Müslim'in Mansûr'la mücadelesi, Hz. Ali taraftarlarıyla Mansûr arasındaki fitne ve (çalışmamızda bir bölüm olarak ele alacağımız) Reşid dönemi olayları bunlara birkaç örnektir.⁹

⁵ Bk. Şelebî, *Mevsûât*, C III, s. 20-21.

⁶ Bu dönem halifelerinin şeceresi için Bk. EKLER, EK-I.

⁷ Bu devre, yükselme manasına "i'tıla" devri de denilir. Corcî Zeydân, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, yy., 1976, C II, s. 13.

⁸ Yurdaydın, *İslâm Tarihi*, s. 40.

⁹ Bk. Taberî, *Târîhu'r-Rusuli ve'l-Mülûk*, Mısır 1966, C VIII, s. 5.

B. Bağdat Abbâsî Halifeleri ve Hilafet Dönemleri

1. Seffâh, Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas (H. 132-136/M. 749-754)
2. Ebû Cafer Mansûr, Abdullah b. Muhammed (136-158/754-775)
3. Mehdî, Muhammed b. Ebû Cafer Mansûr (158-169/775-785)
4. Hâdi, Musa b. Mehdî b. Mansûr (169-170/785-786)
5. Reşid, Harun b. Mehdî b. Mansûr (170-193/786-809)
6. Emin, Muhammed b. Harun Reşid (193-198/809-813)
7. Me'mûn, Abdullah b. Harun Reşid (198-218/813-833)
8. Mu'tasimillâh, Muhammed b. Harun Reşid (218-227/833-842)
9. Vâsıkillâh, Harun b. Mu'tasim b. Reşid (227-232/842-847)
10. Mütevekkilallâh, Cafer b. Mu'tasim b. Reşid (232-247/847-861)
11. Muntasirillâh, Muhammed b. Mütevekkil (247/248-861-862)
12. Müstainillâh, Ahmed b. Mu'tasim (248-252/862-866)
13. Mu'tezbillâh, Muhammed b. Mütevekkil (252-255/866-869)
14. Mühtedîbillâh, Muhammed b. Vâsık (255-256/869-870)
15. Mu'temidallâh, Ahmed b. Mütevekkil (256-279/870-892)
16. Mu'tezidbillâh, Ahmed, b. Muvaffak (279-289/892-902)
17. Müktefîbillâh, Ali b. Mu'tezid (289-295/902-908)
18. Muktedirbillâh, Cafer b. Mu'tezid (295-320/908-932)
19. Kâhîrillâh, Muhammed b. Mu'tezid (320-322/932-934)
20. Râzîbillâh, Muhammed b. Muktedir (322-329/934-940)
21. Müttakîbillâh, İbrahim b. Muktedir (329-333/940-944)
22. Müstekfîbillâh, Abdullah b. Müktefi (333-334/944-946)
23. Mutî'llillâh, Fazl b. Muktedir (334-363/946-974)
24. Tâî'llillâh, Abdülkerim b. Mutî (363-381/974-991)
25. Kâdirbillâh, Ahmed b. İshak (381-422/991-1031)
26. Kâimbiemrillâh, Abdullah b. Kâdir (422-467/1031-1075)
27. Muktedîbiemrillâh, Abdullah b. Muhammed (467-487/1075-1094)
28. Müstazhîrillâh, Ahmed b. Muktedî (487-512/1094-1118)
29. Müsterşidbillâh, Fazl b. Müstazhir (512-529/1118-1135)
30. Râşidbillâh, Mansûr b. Müsterşid (529-530/1135-1136)
31. Muktefiliemrillâh, Muhammed b. Müstazhir (530-555/1136-1160)

32. Müstencidbillâh, Yusuf b. Muktefi (555-566/1160-1170)
33. Müstazî'biemrillâh, Hasen b. Müstencid (566-575/1170-1180)
34. Nâsırlidînillâh, Ahmed b. Müstazî' (575-622/1180-1225)
35. Zâhirbiemrillâh, Muhammed b. Nâsır (622-623/1225-1226)
36. Mustansırbillâh, Mansûr b. Zâhir (623-640/1226-1242)
37. Musta'sımbillâh, Abdullah b. Mustansır¹⁰ (640-656/1242-1258)¹¹

Böylece, 524 yıllık Bağdat (Irak) Abbâsî Hilafeti Dönemi'nde, 37 halife hilafet makamına geçmiş olmaktadır.

II. Harun Reşid'den Önceki Halifelerin ve Dönemlerinin Genel Değerlendirilmesi

A. Seffâh Dönemi (H. 132-136/M. 749-754)

Seffâh ile 749 tarihinden 1258'deki Moğol istilasına kadar devam eden Irak Abbâsî Hilafeti Dönemi başlamıştır.

Emevî hükümrânlığının son bulmasını müteakip Seffâh, Abbâsî Devleti'nin kurucusu ve ilk halifesi olarak işbaşına geçmiştir. Dönemi, yeni bir devletin kuruluş aşamasını kapsadığından, daha çok muhaliflerle mücadele ile geçmiş ve daha sonraki dönemlerde, örneğin Mehdi zamanındaki gibi sosyal, idarî, iktisadî vb. alanlarda gözle görülür bir gelişme kaydedilmemiştir. Bunu da bir yerde tabîi karşılamak gerekir.

Onun zamanında Mekke, Medine, Kûfe, Cezîre, Mısır, Hıms (Humus), Kınnesrin, Ba'lebekk, Havran, Ürdün, Filistin, Mavsıl (Musul), Ermîniye, Âzerbaycan, Basra, Bahreyn, Uman (Umman), Yemen ve Ehvaz gibi şehir ve ülkelerden oluşan geniş bir alan devlet sınırları içindeydi.¹²

Yine onun zamanında Endülüs'ün Abbâsîlerin tasarrufundan çıktığını görmekteyiz.¹³ Çünkü buraya ne kendisi sahip olabilmiş ne de gücü erişebilmiştir.¹⁴

Yukarıda da belirttiğimiz gibi onun hilafeti, daha ilk yıllardan itibaren birtakım isyan ve ihtilaflara sahne olmuştur. Örneğin, Ziyâd b. Abdillâh b. Muâviye b. Ebî Süfyân, Halep'te isyan ederek halifelik iddiasında bulunmuştur. Ebü'l-Abbâs

¹⁰ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ'*, Beyrut, basım tarihi yok, 566 ve devamı.

¹¹ Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, Kahire 1970, s. 45-46.

¹² Taberi, *Tarih*, Mısır, 1972, C VII, s. 467.

¹³ Bk. Zehebî, *Kitâbü Düveli'l-İslâm*, Mısır 1974, C I, s. 93.

¹⁴ İbni Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut 1977, C X, s. 52.

bu Emevî isyanını kardeşiyle birlikte çok kanlı bir şekilde bastırdığı için ona “Seffâh (Seffâh): Çok kan dökücü” diye lakap takılmıştır.¹⁵

Öte yandan Hâzım b. Huzeyme, Uman’a gönderilerek, buradaki ve etrafındaki Hâricîlere karşı baskınlar düzenlenmiştir.¹⁶

Bu dönemde Abbâsîler Çinlilerle de karşı karşıya gelmişlerdir. Nitekim Makdisî, Semerkant’ta bulunan Ebû Müslim’in, Ziyâd b. Salih’i fetihler yapmak üzere Mâverâünnehr’e gönderdiğini, onun buradaki şehirleri alarak Tarâz’a ulaştığını ve Çinlilerin 100.000’den fazla askerle geldiklerini söylemiştir. Müslümanların zaferiyle sonuçlanan ve “Talas Savaşı” olarak bilinen bu harpte 45.000 kişi öldürülmüş, 25.000’i de esir edilmiştir.¹⁷

Seffâh, idarî ve askerî merkezler olarak Kûfe, Hîre ve Enbâr’da birer şehir kurmuştur.¹⁸ Devletin üst yönetimini yakınları ve güvenilir adamlarıyla paylaşmış; kardeşi Mansûr’u Cezîre, Âzerbaycan ve Ermîniye’ye diğer kardeşi Yahya b. Muhammed’i Musul’a, amcası Davud’u Mekke, Medine, Yemen ve Yemâme’ye, diğer amcası Abdullah’ı da Suriye’ye vali tayin etmiştir.¹⁹

Seffâh’ın Değerlendirilmesi

H. 1 Receb 104’de²⁰ Suriye’nin Humeyme bölgesinde doğmuştur.²¹ Annesi, Reyta bnt. Ubeydillâh b. Abdilmedân el-Hârisiye’dir.²²

Fiziksel yapı olarak “şişman, gür saçlı, uzun boylu, beyaz tenli, ince burunlu ve sakalı, özellikle yüzü çok güzel bir kişiydi.”²³

Düzgün konuşan, isabetli görüş sahibi ve düşünmeksizin güzel söz söyleyebilecek kadar hazırcevap bir kişi olarak tanımlanmaktadır.²⁴ Kendisine verilen “Seffâh” lakabının aksine, kan dökülmesinden hoşlanmazdı.²⁵

Mes’ûdi, halifeler içerisinde, onun gibi erkeklerle gece toplantıları düzenleyip hikâye ve atasözleri içeren sohbetlerde bulunmayı seven birinin olmadığını

¹⁵ Makdisî, *Kitâbü’l-Bed’i ve’t-Te’rîh*, Chalon 1919, C VI, s. 73 vd.

¹⁶ Taberî, *Tarih*, C VII, s. 462.

¹⁷ Bk. Makdisî, *age*, C VI, s. 74 vd.

¹⁸ Makdisî, *age*, C VI, s. 89.

¹⁹ İbni Kesîr, *el-Bidaye*, C X, s. 53 ve 55.

²⁰ Şelebî, *Tarih*, C III, s. 63.

²¹ İbni Kesîr, *age*, C X, s. 58.

²² Mes’ûdî, *Mürûcûz-Zeheb ve Me’âdinü’l-Cevher*, Kahire 1964, C III, s. 266.

²³ Taberî, *Tarih*, C VII, s. 471.

²⁴ Bk. İbni Kesîr, *age*, C X, s. 58-59.

²⁵ Makdisî, *el-Bed’*, C VI, s. 89.

söylemektedir.²⁶ Söylenen şarkılara perde arkasından eşlik eder ve güzel söyleyen şarkıcılara, “Vallahi güzel söyledin, bir daha söyle.”²⁷ derdi. Onun eğlenceye düşkünlüğünü, halifeliliğinin ilk yıllarıyla sınırlandırabiliriz.

Nebiz denilen hurma şarabını içerdi.²⁸

Tek bir hanımla yetinen az sayıdaki halifelerden biridir. Ayrıca cariyelerle de pek ilgilenmemiştir. Hanımı Ümmü Seleme’nin kişiliğinin bunda rol oynadığı söylenebilir.²⁹

Kardeşi Mansûr, amcaları Abdullah, Davud ve Salih ile Ebû Müslim Horasanî en güvendiği kimselerdi.³⁰

Yüzüğünün nakışında “Allah, Abdullah’ın güvendiğidir.” yazılıydı.³¹

Kendini beğenmişlik etmezdi. Örneğin, “Bir gün aynaya bakmış ve -insanların en güzel yüzlülerinden olmasına rağmen- şöyle demiştir: ‘Ey Allah’ım, ben (Emevî halifesi) Süleyman b. Abdülmelik’in söylediği gibi, ‘Ben genç (yakışıklı) bir halifeyim’ demem. Ancak ‘Ey Allah’ım, Sana kulluk hususunda bana uzun ömür ve afiyetle yaşayacak bir geçimlik/nafaka ver.’ derim.”³²

4 yıl 9 ay 20 gün halifelik yaptıktan sonra, Enbar şehrinde, 33 yaşındayken ölmüş³³ ve burada gömülmüştür.³⁴ Ölüm tarihi, 11 (veya 13) Zilhicce 136 (Haziran 754)’dır.³⁵

Görüldüğü üzere Seffâh Devri, Abbâsî İmparatorluğu’nun kuruluş dönemidir. Halife, kısa hilafeti esnasında ancak iç güvenliği sağlamakla uğraşmış ve bunda başarılı olmuştur. Endülüs hariç Emevîler’in sahip olduğu bütün bölgelerde huzuru temin etmiş ve buraları merkezî idareye bağlamıştır. Kanlı bir ihtilal ve birbirini izleyen isyan teşebbüsleri olması, ona komşularına karşı aktif siyaset takip etmesine fırsat vermemiştir. Bizans’a yapılan yaz ve kış akınları durdurulmuş, Hazarlar ile yapılan savaşlar kesintiye uğramış ve doğudaki fetih hareketi durmuştur.

²⁶ Bk. Mes’udi, *Mürûcû’z-Zeheb*, C III, s. 278.

²⁷ Mes’ûdî, *age*, C III, s. 279.

²⁸ Üçok, *İslâm Tarihi*, s. 90.

²⁹ Şelebî, *Tarih*, C III, s. 65.

³⁰ Şelebî, *ae*, C III, s. 72.

³¹ İbni Abdi Rabbih, *Kitâbü’l-‘İkdi’l-Ferîd*, Kahire 1965, C V, s. 113.

³² İbni Kesîr, *el-Bidâye*, C X, s. 59-60.

³³ Mes’ûdî, *Mürûc*, C III, s. 266.

³⁴ İbni Kesîr, *ae*, C X, s. 61.

³⁵ İbni Kesîr, *ae*, C X, s. 58.

B. Mansûr Dönemi (H. 136-158/M. 754-775)

Mansûr'u da kuruluş dönemi halifeleri arasında değerlendirmek durumundayız. Kardeşi Seffâh'ın bıraktığı yerden, devletin kuruluş ve teşkilatlanma çalışmalarına devam etmiştir. Bu yönüyle o, devletin ikinci ve gerçek kurucusu kabul edilmektedir. Döneminde devletin temelleri daha da sağlamlaştırılmıştır.

Mansûr'a halkın biat etmesini müteakiben Ebû Müslim de gecikmeli olarak ona biat etmiştir. Taberî, onun, biatını geciktirmekle Mansûr'u korkutmak istediğini söylemiştir. O, amcası Abdullah b. Ali ve Hz. Ali taraftarlarının şerlerinden çekiniyordu, ancak Ebû Müslim; kendisinin, bütün askerlerinin ve Horasan halkının destek olacakları hususunda ona güvence vermiştir.³⁶

Ardından Mansûr, Ebû Müslim'i, isyan eden amcası Abdullah b. Ali ile savaşmaya göndermiş, o da Abdullah'ı yenilgiye uğratmıştır.³⁷ Daha sonra amcasını ölünceye kadar hapsedmiş, taraftarlarından bir kısmını da öldürtmüştür.³⁸ Böylece, hem hilafetini hem de devletin selametini garantiye almıştır.

Mansûr'un uğraştığı ikinci önemli mesele, Ebû Müslim'in ortadan kaldırılmasıdır. Mansûr, onun Horasan bölgesinde sahip olduğu nüfuzu, devletin geleceği açısından tehlikeli görmüş, bir komplo ile onu Medâin'de öldürtmüştür.³⁹ Böylece, Abbâsîleri iktidara getiren fakat halifenin hanedan için tehlikeli saydığı iki önemli kişi ortadan kaldırılmıştır.⁴⁰

Mansûr, Ebû Müslim'in, halifelerin tam yetkiyle ve huzur içinde hüküm sürmelerine engel olacağını, daha kardeşinin zamanında hissetmiştir. Nitekim bir defasında askerlerin Ebû Müslim'e nasıl itaat ettiklerini gördükten sonra Seffâh'a, "Ebû Müslim hayatta olduğu ve kendisini öldürtmediğin sürece (gerçek bir) halife olamazsın." demiştir.⁴¹

Mansûr'un Ebû Müslim'e hangi gözle baktığı hususunda onun şu davranışı bize yeterli bilgi vermektedir: Mansûr bir gün Sâlim b. Kuteybe'ye, Ebû Müslim'in öldürülmesi konusunda ne düşündüğünü sormuş, o "Eğer her ikisinde (göklerde ve yerde) Allah'tan başka Tanrılar olsaydı, onların her ikisi de

³⁶ Bk. Taberî, *Târîh*, C VII, s. 472.

³⁷ Bk. Taberî, *age*, C VII, s. 474-479.

³⁸ Taberî, *ae*, C VII, s. 502. Ayr. bk. Makdisî, *el-Bed'*, C VI, s. 76-78.

³⁹ Bk. Taberî, *age*, C VII, s. 479-495.

⁴⁰ Yurdaydın, *İslâm Tarihi*, s. 38.

⁴¹ İbni Kesîr, *el-Bidaye*, C X, s. 54 ve 58.

muhtakkak ki harap olup gitmişti...” mealindeki ayet-i kerimeyi⁴² söyleyince, bu açıklamasının yeterli olduğunu bildirmiştir.⁴³

Bu arada, kendisine rakip olarak gördüğü Hz. Ali soyundan gelen kimselere karşı da sert bir politika takip etmiştir.⁴⁴

Ebû Müslim yanlılarından Ravendiler’in Kûfe’de çıkardıkları problemler de göz ardı edilemez. Horasan halkından olan bu grubun amacı, Mansûr’u halkın gözünden düşürerek Ebû Müslim’in intikamını almaktı. Halife bunlardan 200 kişiyi hapsedirmiştir.⁴⁵ Bu sert tedbirlerden sonra, Kuzey Afrika ülkeleri dışında İslâm âleminde bir sükûn devri başlamıştır.⁴⁶

Mansûr’un ülke savunmasına önem verdiğini ve bu maksatla müstahkem garnizonlar ve ribatlar (hudut karakolları) yaptırdığını görmekteyiz. Nitekim Cebrâil b. Yahya’nın gözetiminde Massîsa (Misis) garnizonunun kurulması tamamlanmış; Malatya ise İmam İbrahim’in oğlu Muhammed tarafından güçlendirilmiştir.⁴⁷

Yaptığı en önemli işlerden biri de, tarih boyunca askerî, kültürel ve ekonomik faaliyetlerin merkezi olmuş Bağdat şehrini inşa ettirmesidir.⁴⁸ Ayrıca Dicle kenarındaki, ihtişamıyla ünlü Huld Sarayı’nı yaptırmıştır.⁴⁹ Mescid-i Haram’ı⁵⁰ ve Medine yollarını çevresiyle birlikte genişlettiği,⁵¹ onun memleket sathındaki imar çalışmalarından birkaçıdır.

Bâbü’l-Ebvvab’dan harekete geçen Hazarlar’ın Ermîniye’de pek çok Müslümanı öldürmeleri ise zamanının üzücü olaylarındandır.⁵²

Mansûr’un Değerlendirilmesi

H. 95 yılında Humeyme’de⁵³ doğan Mansûr’un, annesi Berberî bir cariye olan Sellâme’dir.⁵⁴

⁴² *Kur’ân-ı Kerim*, 21 el-Enbiyâ, 22; Hasan Basri Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim*, İstanbul 1972, C II, s. 583.

⁴³ Mes’ûdî, *Mürûc*, C III, s. 301.

⁴⁴ İbni Kesîr, *el-Bidaye*, C X, s. 81-82.

⁴⁵ Taberî, *Târîh*, VII, 505-507. Ayr. bk. Makdisî, *el-Bed’*, C VI, s. 83-84.

⁴⁶ Yurdaydın, *İslâm Tarihi*, s. 38.

⁴⁷ Taberî, *age*, C VII, s. 509-510; Makdisî, *age*, C VI, s. 91.

⁴⁸ Bk. Taberî, *age*, C VII, s. 614-619.

⁴⁹ Taberî, *age*, C VIII, s. 52.

⁵⁰ Taberî, *age*, C VII, s. 500.

⁵¹ Makdisî, *age*, C VI, s. 91.

⁵² Bk. Taberî, *age*, C VII, s. 649.

⁵³ Taberî, *age*, C VIII, s. 59.

⁵⁴ Mes’ûdî, *age*, C III, s. 294.